

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ТРЕНЕРА BROADCASTING CULTURE OF COACH

Ліштаба Т.В.,
orcid.org/0000-0002-6060-0900
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

У статті визначено комунікативні ознаки культури мовлення, яких має дотримуватися тренер у своїй діяльності; виокремлено ключові проблеми культури мовлення тренера та запропоновано шляхи їх вирішення; обґрунтовано важливість формування культури мовлення сучасного тренера.

Зазначено, що важливими характеристиками культури мовлення є змістовність, доречність, правильність, точність, ясність, логічність, чистота, образність та емоційна виразність, багатство та різноманітність. Усі вони, пов'язуючись між собою, доповнюють одна одну та все ж основною ознакою якісного мовлення, зокрема мовлення тренера, є правильність.

Наголошено, що правильність мовлення тісно пов'язується з точністю. Точне вираження думки відбувається, перш за все, через терміни. Тож оволодіння спортивною термінологією є невід'ємною складовою досягнення взаєморозуміння між тренером та спортсменом.

Доведено, що важливою ознакою якісного мовлення тренера є логічність, оскільки саме ця якісна характеристика надає промові структурований, продуманий характер, що полегшує сприйняття і розуміння пояснень, зауважень, команд тренера.

Вагоме значення для мовлення тренера відіграє чистота мовлення на рівні слововживання, що полягає у відсутності в мовленні ненормативних іншомовних слів, діалектних, лайливих і вульгарних, слів-паразитів, просторічних слів, суржику, жаргонізмів, канцеляризмів. Неприпустимими є й використанням образливих слів.

Істотну роль у дохідливості пояснень тренера відіграють виразність, що досягається активним використанням тону, динаміки звучання голосу, темпу, пауз, наголосів, інтонації, дикції, та образність мовлення, що передбачає уміле застосування тренером прислів'їв, приказок, епітетів, метафор і т. ін. Вони роблять мову наставника емоційною, піднімають настрій спортсменів.

З'ясовано, що на сьогодні ми спостерігаємо досить низький рівень володіння українською мовою спортсменами. Досягти високого рівня культури мовлення неможливо без високої лінгвістичної свідомості носія мови, любові до мови, постійної потреби аналізувати, удосконалювати, шліфувати власне мовлення.

Ключові слова: культури мовлення, комунікативні ознаки, правильність, точність, логічність, чистота, образність, виразність.

The article defines the communicative features of the culture of speech, which should be adhered to by the coach in his activity; the key problems of the coach's culture of speech are highlighted and the ways of their solution are proposed; the importance of forming the culture of speech of a modern coach is substantiated.

It is noted that important characteristics of the culture of speech are content, appropriateness, correctness, accuracy, clarity, logic, purity, imagery and emotional expressiveness, richness and diversity. All of them, interconnected, complement each other and yet the main feature of quality speech, in particular the speech of the coach, is correctness.

It is emphasized that the correctness of speech is closely related to accuracy. Accurate expression of thought occurs primarily through terms. Therefore, mastering sports terminology is an integral part of achieving mutual understanding between the coach and the athlete.

It is proved that an important feature of quality speech of the coach is logic, because it is this qualitative characteristic that gives the speech a structured, thoughtful character, which facilitates the perception and understanding of explanations, comments, commands of the coach.

Of great importance for the speech of the coach is the purity of speech at the level of word use, which is the absence in the speech of profanity, dialect, swear and vulgar words, parasite words, vernacular words, surzhik, jargon, bureaucracy. The use of offensive words is also unacceptable.

A significant role in the clarity of the trainer's explanations is played by expressiveness, which is achieved by the active use of tone, voice dynamics, pace, pauses, accents, intonation, diction, and imagery of speech, which involves the skillful use of proverbs, sayings, epithets, metaphors, etc. They make the speech of the mentor emotional, raise the mood of athletes.

It was found that today we observe a rather low level of Ukrainian language proficiency among athletes. It is impossible to achieve a high level of speech culture without a high linguistic consciousness of a native speaker, love for the language, a constant need to analyze, improve, polish their own speech.

Key words: culture of speech, communicative features, correctness, accuracy, logic, purity, imagery, expressiveness.

Постановка проблеми. Мова – активно функціонуюча система, яка тісно пов'язана з усіма сферами діяльності суспільства, зокрема зі спортом. Вона є засобом вияву людини як особистості, залишається основним комунікативним засобом та є естетичним чинником. Для того, щоб усі мовні функції реалізувалися вповні, необхідно постійно дбати про еталонне мовлення – у якому реалізуються всі мовні ресурси для повної передачі інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підвищенню рівня мовної і мовленнєвої культури присвятили праці вчені-лінгвісти І. К. Білодід, Н. Д. Бабич, Б. М. Головін, Д. І. Ганич, М. А. Жовтобрюх, І. І. Ковалик, А. П. Коваль, М. І. Пентиліук, М. М. Пилинський, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко та інші. На думку цих учених, суть теорії мовленнєвої діяльності полягає в тому, що будь-який мовленнєвий акт визначається як специфічний вид діяльності (комунікативної), який починається мотивом і завершується результатом, досягненням поставленої мети. На особливості вербалізації іміджу в спорті звертає увагу С. В. Позднишев. Аналіз наукової літератури свідчить, що вивченню проблеми культури мовлення приділялась належна увага. Проте аспект формування культури мовлення суб'єктів спортивної діяльності (спортсменів, тренерів, учителів фізичної культури) досліджено недостатньо.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення комунікативних ознак культури мовлення, яких має дотримуватися тренер у своїй діяльності; виокремлення ключових проблем культури мовлення сучасного тренера та визначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Індивідуальна мовна культура – це своєрідна візитна картка особи незалежно від її віку, фаху, посади. Як слушно зазначає Л. І. Мацько, «культура мовлення залежить від кожного мовця, від того, яку він створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак» [1, с. 3]. Навряд чи матиме належний авторитет і вплив той, хто не вміє правильно висловити свою думку, хто не користується виражальними мовними засобами, неспроможний дібрати лексичні вирази відповідно до конкретної ситуації. Комунікативний складник – один з основних факторів іміджу тренера.

Дослідниками вивчено низку якостей мовлення, що характеризують його не тільки з нормативного, але й з комунікативного боку і забезпечують формування мовленнєвої компетенції

особистості. До структурних одиниць культури мовлення належать такі: змістовність, правильність, доречність, точність, логічність, чистота, багатство (різноманітність), образність, виразність. Усі вони, пов'язуючись між собою, доповнюють одна одну та все ж основною ознакою якісного мовлення, зокрема мовлення тренера, вважаємо правильність.

У сучасних словниках української мови зазначено, що правильність є однією з визначальних ознак мовленнєвої культури. Доцільно визначити сенс слова «правильний», що має різні тлумачення: безпомилковий; який відповідає дійсності; який відповідає встановленим правилам і нормам [2, с. 503]. Як підкреслює Н. Д. Бабич, правильність є глобальною ознакою, адже їй підпорядковані всі інші ознаки, що залежать від дотримання правил мовлення [3, с. 66]. І. М. Плотницька зазначає, що «правильність – це дотримання норм сучасної української літературної мови» [4, с. 11]. У свою чергу, мовна норма становить сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови та сприймаються її носіями як взірці суспільного спілкування на певному етапі розвитку мови й суспільства загалом. Мовні норми характеризуються системністю, історичною і соціальною зумовленістю, стабільністю. Остання ознака (стабільність) не суперечить властивості літературної норми змінюватися. Найчастіше (відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань з огляду на нові підходи) зазнають змін орфографічні норми. Зокрема підлягли змінам (відповідно до «Українського правопису» 2019 р.) правила написання слів іншомовного походження, якими оперують і суб'єкти спортивної діяльності (*пресконференція, ексчемпіон, мініфутбол, топкоманди, таймаут, віцепрем'єр* та ін.); написання слів з частиною *пів* (*пів Європи, пів кола, пів кулі, пів метра*, але *півколо, півкуля, півзахист, півоберт*).

Зазначимо, що вченими визначено різні групи норм літературної мови, яких треба дотримуватися в мовленнєвому процесі. Наприклад, М. І. Пентиліук виокремила такі групи норм: орфоепічні (забезпечують правильну вимову звуків і звукосполучень, а також наголос у словах), лексичні (регулюють уживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у реченні й словосполученні), граматичні (визначають правильне творення й уживання слів та їх форм, правильну побудову словосполучень і речень), стилістичні (вимагають уживання мовних засобів відповідно до їх стилістичного забарвлення та стилю мовлення), орфографічні (забезпечують правильний запис слів), пунктуа-

ційні (описують норми правильної розстановки розділових знаків) [5, с. 16]. Правильне мовлення передбачає користування всіма мовними правилами, уміння будувати висловлювання, що відповідає типу і стилю мовлення.

На жаль, на сьогодні ми спостерігаємо досить низький рівень володіння українською мовою спортсменами. Це свідчить про те, що приділяється мало уваги мовній підготовці суб'єктів спортивної діяльності. Досягти високого рівня культури мовлення неможливо й без високої лінгвістичної свідомості носія мови, любові до мови, постійної потреби аналізувати, удосконалювати, шліфувати власне мовлення. Так до мовної неохайності, що не сприяє авторитетові фахівця, призводить порушення, зокрема, акцентуаційних норм. Наведемо приклади слів, які в усному мовленні тренери, спортсмени часто наголошують неправильно: багаторазОвий, близькИЙ, вимОга, вИпадок, відвестИ, віднестИ, завдАння, зАвждИ, залишИти, звИсока, здАлека, зібрАння, зрАння, зрУчний, кіломЕтр, кОлесо, корИсний, кОсий, мАБУть, навчАння, нанестИ, ненАвисть, нестИ, новиЙ, обіцЯнка, обраАння, обрУч, одинАдцять, одноразОвий, ознАка, перЕкис, пІдлітковий, пізнАння, пОзначка, пОмИлка, помОвчати, понЯття, порядкОвий, посерЕдині, сантимЕтр, серЕдина, симетрІя, спІна, стовідсОтковий, стрибАти, український, уподОбання, урочИстий, фаховИЙ, фенОмен, чарівНИЙ, черговИЙ.

Типовими порушеннями граматичних норм суб'єктами спортивної діяльності є неправильне творення ступенів порівняння прикметників: *самий високий, найшвидкий, вищий чим ти* (пор. *найвищий, найшвидший, вищий за/від тебе*); використання ненормативних форм дієприслівників із суфіксом *-а(-я)*: *лежа, сидя, стоя, ходя* (пор. *лежачи, сидячи, ходячи, стоячи* і т. д.).

Нехтування граматичною правильністю мовного матеріалу трапляється у відповідних конструкціях фахового мовлення тренерів при перекладі з російської мови: *ведущий* – який (що) *веде, провідний; выступающий* – який (що) *виступає, учасник; движущийся* – який (що) *рухається, рухомий; начинающий* – який (що) *починає, початківець; окружающий* – який (що) *оточує, навколишній; соответствующий* – який (що) *відповідає, дійсний; учащийся* – який (що) *навчається, учень* і под.

Часто трапляються помилки при перекладі російського слова *следующий*. Відповідно до певного значення це слово передається описовою конструкцією: *следующий советам тренера* – *що слухає поради тренера; следующие из сказанного выводы* – *висновки, що випливають із сказаного.*

Або замінюється українськими відповідниками *наступний, другий, такий: в следующий раз – наступного разу; на следующий день – на другий день, другого (наступного) дня; следующим выступает – далі виступає; следующим образом – так, таким чином, у такий спосіб.*

В «Українському правописі» 2019 р. зафіксовано найпродуктивніші моделі творення фемінітивів, якими тренерам варто послуговуватися у своїй практиці: найуживанішим є суфікс *-к-*, він поєднуваний з різними типами основ: *спортсменка, фігуристка, гімнастка, волейболістка, дзюдоїстка, футболістка, тенісистка, парашутистка, юніорка, чемпіонка* та ін.; суфікс *-иц(-я)* приєднуємо насамперед до основ на *-ник*: *фехтувальниця, веслувальниця, наставниця* та ін.; з основами на *-ець* та на приголосний сполучаємо суфікс *-ин(-я)*: *плавчиня, майстриня, веломайстриня, реабітологиня, кінологиня.*

Правильність мовлення тісно пов'язується з точністю, яка «полягає в чіткій відповідності значення слів предметам, діям, ознакам або явищам дійсності (понятійна точність) і відповідності висловлювання задуму продуцента (предметна точність), в умінні виражати думки так, щоб вони були однозначно сприйняті реципієнтом у процесі спілкування» [4, с. 11]. Одну і ту ж думку можна висловити в доступній для розуміння формі або навпаки, надати мові такий науково-подібний вигляд, що підопічні не зрозуміють, що ж від них вимагається. Уміння дібрати необхідні мовні засоби, розповісти просто про складне, зробити дохідливим абстрактне ґрунтується, у першу чергу, на ясності мислення тренера.

Точне вираження думки відбувається, перш за все, через терміни. Тож оволодіння спортивною термінологією є невід'ємною складовою досягнення взаєморозуміння між тренером та спортсменом. Спортивний термін – це слово або словосполучення, застосоване для точної назви предметів, явищ, вправ, рухів у фізичному вихованні та спорті, що характеризується єдністю цілісної номінації, а спортивна термінологія – це сукупність слів і стійких словосполучень, співвідносних з поняттями (предметами, явищами, діями) в галузі фізичної культури та спорті. Одним із продуктивних шляхів поповнення спортивної лексики, як відомо, є запозичення з різних мов, як результат інтенсивної взаємодії не лише мов, а й фізичної культури та спорту. Серед них найбільше з англійської (*тренер, голкіпер, лідер, спортсмен, матч*); з французької (*приз, батут, бал, гантелі, ракетка*); грецької (*акробат, атлет, гімнастика, стадіон*); німецької (*бліцтурнір, кеглі, рапіра, шпа-*

gam); латинської (*арена, позиція, юніор*) та ін. Частина слів нещодавно з'явилася в українській спортивній термінології, наприклад: *серфінг* (вид водного спорту – ковзання хвилями на спеціальній дошці), *даргстер* (автомобіль для гонок), *фосбюрі-флон* (стрибок у висоту, коли спортсмен долає планку спиною), *бодібілдинг* (мистецтво формування свого тіла; культуризм), *сноубордінг* (трьохове катання на лижах) та ін. Проте особливу увагу слід звернути на автентичні українські терміни, які є абсолютними синонімами до запозичень; у такому разі використання запозичень є недоречним. Наприклад: *голкіпер – воротар, форвард – нападник, пенальті – штрафний удар, бек – захисник, відпарувати – відбити, тайм-аут – перерва, пас – передача, перекладина – поперечина, офсайд – поза грою, ватер поле – водне поло*. Адже надмірна кількість запозичень веде до ускладнення сприйняття інформації та її змісту.

Варто також зосередити увагу і на явищах синонімії в спортивній лексиці. Хоч термінологія не виправдовує використання синонімів, проте в мовній практиці вони існують, передаючи те чи інше поняття з усіма його найтоншими відтінками та виражають усю гаму пов'язаних з ним емоційно-експресивних нюансів, наприклад: *атака – удар – штурм; відстань – віддаль – дистанція; перевага – першість – лідерство; завершальний – заключний – підсумковий – фінальний – останній; уболівальник – болільник; азарт – запал; рух – переміщення – рухання – динаміка; розгін – розбіг; швидкість – бистрота*. Такі синоніми запобігають одноманітності висловлення думки у спортивних інформаціях, і тому доцільно звертати увагу на їх стилістичне використання.

У мовленні тренерів бувають випадки, коли добір мовних засобів не відповідає логічному змісту. Це свідчить про те, що відсутня комунікативна логічність мовлення, яка повинна виражатися «у способі організації тексту, його композиції, у правильності побудови словосполучень, речень, у точності вживання слів, у змістовних зв'язках мовних засобів, які виражають відношення між частинами й компонентами думки» [4, с. 11]. Саме ця якісна характеристика надає промові структурований, продуманий характер, що полегшує сприйняття і розуміння пояснень, зауважень, команд тренера. Граматично правильна побудова речень забезпечує змістовність, логічну послідовність, зрозумілість сказаного. І навпаки, недбале, бездумне ставлення до мови часто призводить до прикрих двозначностей та мовних казусів.

З вищеназваними ознаками тісно пов'язана чистота мовлення, яка виявляється в різних аспектах (інтонаційному, орфоепічному). Проте для мовлення тренера вагоме значення відіграє чистота мовлення на рівні слововживання, що полягає у відсутності в мовленні ненормативних іншомовних слів, діалектних, лайливих і вульгарних, слів-паразитів, просторічних слів, суржику, жаргонізмів, канцеляризмів. Наприклад, трапляються помилки зумовлені уживанням слів і виразів, що виникли під впливом російської мови: «*приймати участь у змаганнях*» замість «*брати участь*», «*міроприємство*» замість «*захід*», «*на рахунок даної ситуації*» замість «*щодо цієї ситуації*», «*безвихідне положення*» замість «*безпорадне становище*» або «*безвихідь*», «*ти користуєшся популярністю*» замість «*ти маєш успіх*»/«*ти маєш популярність*»/«*ти популярний*», «*я рахую, що ти неправий*» замість «*я вважаю, що ти неправий*»; уживанням слів і виразів, що виникли під впливом місцевих діалектів «*положи м'яч*» замість «*поклади*», «*заберіть*» замість «*візьміть*», «*пождіть*» замість «*почекайте*», «*нагнути тулуб*» замість «*нахилити*»; використанням зайвих слів: «*на місці стій*» замість «*стій*», «*по порядку номерів розрахуйсь*» замість «*по порядку розрахуйсь*», «*вперед кроком марш*» замість «*кроком руш*», «*злізь зі стінки*» замість «*злізь*». Неприпустимими є й використанням образливих слів.

Чистота мовлення є також показником її виразності, що досягається активним використанням тону, динаміки звучання голосу, темпу, пауз, наголосів, інтонації, дикції.

Інтонація і тональність впливають не тільки на свідомість, а й на почуття спортсменів, оскільки надають емоційне забарвлення словам і фразам. Тональність промови може бути святковою, урочистою, задушевною, радісною, гнівною, сумною і т. ін. Залежно від ситуації тренер повинен використовувати всі багатства тональності, а не вимовляти монологи безпристрасним, монотонним голосом. Тренер, який володіє при подачі команд інтонаційним багатством і тональністю, може за допомогою слова регулювати ступінь фізичних зусиль (наприклад, команда, що подається з виразом напруги, викличе й відповідну реакцію спортсменів).

Тон мови тренера повинен бути спокійним, упевненим, владним. Однак для цього необхідно, щоб сам наставник був спокійним, переконаним у правильності своїх вчинків, оцінок і дій. Вкрай небажаний повчальний, менторський тон: він зазвичай відштовхує спортсменів від тренера.

Чим старший за віком спортсмен, тим більшою мірою в нього виражено прагнення до самоствердження, визнання.

Темп мовлення також визначає її виразність. При занадто швидкому темпі мовлення спортсменам важко зосередитися на тому, що говорить тренер, встигнути сприйняти всю інформацію; дуже повільна мова діє «заколисливо». При поясненні істотних деталей бажана некваплива мова.

Правильне вживання пауз дозволяє краще передати сенс сказаного слова і фрази. Наприклад, при злитому проголошенні команди «*Направо!*» спортсмени можуть навіть не зрозуміти її; пауза ж – «*Напра-во!*» сприяє зосередженню, створює стан готовності, у результаті чого команда виконується чітко й одночасно. Паузи, що збільшуються разом з наростанням втоми, регулюють темп виконання вправ. За допомогою паузи можна збільшити інтригуючий зміст сказаного, повідомлення про якусь подію і т. ін.

Ще одним фактором, що визначає виразність мовлення тренера, є дикція, тобто ясна й чітка вимова звуків, слів, що полегшує розуміння мови. Недбалість у вимові закінчень слів, нечітка вимова звуків можуть знижувати увагу спортсменів до того, що говорить тренер.

Деякі тренери рідко використовують зміну (підвищення або пониження) тону, гучність мови в них невисока, паузи затягнуті, інтонація мови, як і її темп, змінюється дуже рідко. Вони практично не використовують логічний наголос. Усе це не надає виразності мовлення тренера.

Виразність включає в себе й образність мовлення. Ця його якість передбачає уміле застосування тренером прислів'їв, приказок, епітетів, метафор і т. ін., що робить мову тренера емоційною, піднімає настрій спортсменів.

Одним із засобів досягнення образності є перифраз: *біла Олімпіада (зимові Олімпійські ігри), королева спорту (легка атлетика), майстри голубих доріжок (плавці – спортсмени), золота сходи́нка (перше місце), майстер шкіряної рукавички (боксер)*.

Цікавим мовним явищем, що слугує створенню образності, є спортивна фразеологія. Серед суто спортивних фразеологізмів, які вжи-

валися лише в цій галузі людської діяльності, виділяють такі: *взяти висоту, втрачати форму, проспати старт, суддю на мило, грати на бічну лінію, зрівняти рахунок, подавати навиліт, натискати на всі педалі, покласти на обидві лопатки*. Вживаються також у спортивній сфері і фразеологізми, які прийшли в мову спорту із загальнонародного вжитку: *пасти задніх, плестися у хвості, відкрилось друге дихання, вигнати сім потів, вимотати жили, господар становища, вичерпати себе, вибити ґрунт з-під ніг, переможців не судять, бойове хрещення*. Часто фразеологізми відтворюють дійсність глибше, ніж окреме синонімічне йому слово: *влучати в яблучко – поцілити, нам'яти боки – побити, задніх пасти – відставати, вийти переможцем – перемогти, на п'яти наступати – наздоганяти*.

Звичайно, користуватися треба тільки тими мовними засобами, які доступні розумінню спортсменів певного віку. Образність мовлення відіграє істотну роль у дохідливості пояснень тренера.

Необхідно зважати на те, що культура мови тренера пов'язана з мовленнєво-руховою координацією, під якою розуміють уміння одночасно показувати й пояснювати вправу, не порушуючи при цьому ні якості виконання вправи, ні плавності та виразності мовлення.

Висновки. Культури мовлення тренера є основною складовою його професійної компетенції. Саме вміння правильно, ясно й чітко висловлювати свої думки, невимушено оперувати словом, уникати вульгаризмів, слів-паразитів, зайвих іншомовних слів, інтонувати, чітко вимовляти слова, правильно використовувати логічні наголоси та психологічні паузи відповідно до змісту є складовими іміджу тренера, визначають його рейтинг і сприяють професійному та особистому становленню.

Ураховуючи нагальність вирішення питання підвищення культури мовлення суб'єктів спортивної діяльності в подальшій перспективі виникає необхідність дослідження мовного портрету сучасного тренера з чіткими рекомендаціями щодо покращення знання української літературної мови, адже наша мова – це своєрідна візитна картка, це свідчення рівня освіченості людини, її культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови. Київ, 2003. 411 с.
2. Словник української мови : в 11 т. Київ, 1970–1980.
3. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів, 1990. 380 с.
4. Плотницька І. М. Ділова українська мова. Київ, 2008. 256 с.
5. Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика. Київ, 1994. 240 с.